

ГОЛОКОСТ ЄВРЕЇВ-АГРАРІЇВ ХЕРСОНЩИНИ

Упродовж 1920–1930-х рр. Південь України став ареалом реалізації зухвалого соціально-економічного експерименту, метою якого було провести переселення та аграризацію десятків тисяч радянських євреїв, котрі мешкали в містечках. Задля цього радянська влада заручилася підтримкою декількох закордонних філантропічних організацій, з-поміж яких перше місце належало американській «Агро-Джойнт». У 1927 р. на території сучасної Херсонської області було створено перший у СРСР Калініндорфський єврейський національний район, а незабаром виникли Сталіндорфський, Новозлатопольський, Фрайдорфський і Ларіндорфський райони в інших областях і Криму. У 1930-х рр. досвід євреїв-переселенців Півдня України було запозичено під час реалізації Біробіджанського проекту на Далекому Сході радянської Росії.

Однак до кінця 1930-х більшість надбань попередніх років було знівельовано колективізацією та політичними репресіями. Зокрема, унікальна ідишистська культура, що її принесли із собою відчайдухпереселенці, зазнала нищівної асиміляції та русифікації. Євреї, як і представники інших етнічних груп, мали стати частиною єдиного «радянського народу». 17 грудня 1937 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про ліквідацію національних районів та сільрад». Єврейські, німецькі, шведські та багато інших районів були названі творінням «ворогів народу».

Землі сучасної Херсонської області були одними з перших місцин, де євреї-землероби створили власні господарства ще на початку

XIX ст. Разом з тим, із середини 1920-х рр. вони стали одним із головних центрів для нової колонізації – місцем, де зустрілися старий (традиційний) і новий (радянський) уклади життя євреїв. Тож їхня історія упродовж 1920–1940-х рр. має цікаві культурні, економічні, соціальні, політичні та інші контексти. Останньою сторінкою історії єврейської аграрної спільноти стали роки Другої світової війни, коли більшість євреїв Херсонщини були змушені залишити свої домівки або загинули у вирі Голокосту.

Довоєнній історії євреїв-аграріїв Херсонщини присвячено праці багатьох відомих істориків. Одним із перших, хто поставив низку проблемних питань, був Я. Хонігсман¹. Дорадянську історію колоній у Російській імперії найповніше дослідили В. Щукін та А. Павлюк². Діяльність «Агро-Джойнт» і репресії проти співробітників організації висвітлив М. Міцель³. Місце єврейської людності в ширшому контексті радянської національної політики було досліджено в працях Л. Якубової⁴. В. Орлянський вивчив становище євреїв аграріїв в умовах політики коренізації⁵. Господарську та соціокультурну адаптацію єврейської аграрної спільноти Півдня України розглянули А. Венгер та О. Каковкіна⁶. Вдалу спробу розкрити процес землеоблаштування єврейського населення в УРСР через діяльність ОЗЕТ здійснено в монографії М. Журби та В. Доценко⁷. Фундаментальним джерелом для

¹ Хонігсман Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 2. – С. 66–75.

² Щукін В. В., Павлюк А. Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало XX вв.): очерки истории / Под ред. М. Д. Гольденберга. – Николаев: Издатель Шамрай П. Н., 2016. – 408 с.

³ Міцель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора / Ред. В. Любченко. – Киев: Дух і Літера, 2012. – 461 с.: 16 л. ил.

⁴ Якубова Л. Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 10. – С. 178–208.

⁵ Орлянський В. С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920–1930-ті рр.: дис. ... д-ра іст. наук. – Запоріжжя, 2002. – 406 с.

⁶ Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія. – Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 376 с. (стаття А. Венгера та О. Каковкіної).

⁷ Журба М. А., Доценко В. О. Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки XX століття): Монографія. – Київ: «МП Леся», 2005. – 230 с.

дослідників теми стала праця Дж. Декель-Чена⁸, присвячена історії євреїв-аграріїв упродовж усього міжвоєнного періоду тощо. Проблемі антисемітизму довоєнного часу та в роки Другої світової війни, в контексті теми, дослідив Г. Костирченко⁹. Однак досі недостатньо вивчено соціальну історію євреїв-аграріїв Херсонщини у радянську добу, історію повсякдення поселень, процес їх акультурації радянською владою, економічну доцільність господарств, зв'язки з іншими закордонними організаціями, зокрема, Єврейським колонізаційним товариством, Товариством ремісничої праці тощо.

Опис становища, в якому опинилися євреї сільської місцевості під час Голокосту, міститься у працях В. Щукіна¹⁰, М. Шитюка та Н. Сугацької¹¹, А. Круглова, А. Уманського та І. Щупака¹², Я. Пасіка¹³, М. Гесіна¹⁴, О. Мельника¹⁵ та ін. У більшості цих робіт інформацію щодо євреїв-аграріїв Херсонщини наведено лише фрагментарно. Вкрай мало спеціальних досліджень, із яких можна дізнатися про досвід тих євреїв-аграріїв, котрі вижили у Голокості, перебуваючи в евакуації, на службі в Червоній армії, або були врятовані місцевим населенням. Однак ця тема перебуває в динамічному розвитку: поступово знаходять і залучають нові джерела, як-от документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України чи усні свідчення, зібрані співробітниками Yahad-In Umum в Україні¹⁶.

⁸ *Dekel-Chen J. L. Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1923–1941.* – New Haven: Yale University Press, 2005.

⁹ *Костирченко Г. Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. Г. В. Костирченко.* – Москва: МФД; Материк, 2005. – 592 с.

¹⁰ *Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Под ред. М. Д. Гольденберга.* – Николаев: Издатель П. Н. Шамрай, 2012. – 392 с.

¹¹ *Шитюк М. М., Сугацька Н. В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.).* – Миколаїв, 2008. – 154 с.

¹² *Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия».* – Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016. – 564 с.

¹³ *Пасик Я. Катастрофа еврейского крестьянства Юга Украины и Крыма:* http://evkol.ucoz.com/colony_holocaust.htm.

¹⁴ *Gesin M. Holocaust: the reality of genocide in Southern Ukraine.* – Ann Arbor, Mich. University Microfilms International, 2003.

¹⁵ *Melnyk O. Behind the frontlines: war, genocide and identity in the Kherson Region of Ukraine, 1941–1944. M. A. thesis.* – University of Alberta, 2004.

¹⁶ Trip No. 48 UK. Witness No. 2183 UK; Trip No. 48 UK. Witness No. 2189 UK; Trip No. 48 UK. Witness No. 2193 UK; Trip No. 48 UK. Witness No. 2196 UK; Trip No. 48

Метою цієї статті є висвітлення основних етапів Голокосту у сільській місцевості Херсонщини та проблем, пов'язаних із цим, зокрема, розгляд типових схем винищення євреїв, варіантів і мотивів колаборації місцевого населення у цьому процесі, спроб порятунку євреїв сусідами-неєвреями, евакуації та подальшої реевакуації євреїв, їх повернення із Червоної армії та реакції місцевих жителів та представників влади на це, особливостей післявоєнної політики пам'яті. Для цього залучено комплекс писемних та усних джерел, що вперше використовуються разом в межах однієї праці. Передусім потрібно виокремити матеріали кримінальних справ проти місцевих співучасників нацистів з архіву СБУ; опубліковані та зафільмовані спогади місцевих жителів, які були свідками розстрілу євреїв, зокрема, з колекції *Yahad-In Unum*; відеоспогади євреїв, яким вдалося урятуватися, з колекції *Shoah Foundation*; матеріали місцевої Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (далі – НДК), а також інші документи з фондів Державного архіву Херсонської області, що відображають процес повернення евакуйованих євреїв до своїх домівок після звільнення території у 1944 р., та ін.

У період німецької окупації 1941–1944 рр. у Херсонській області загинули понад 72 тисячі людей. Серед них були євреї, роми, військовополонені, партизани, пацієнти психіатричної лікарні та інші громадяни¹⁷. За переписом населення 1939 р., у майбутній Херсонській області (утворена 1944 р.) було приблизно 28 тисяч євреїв, у тому числі у Херсоні – 16 145 осіб, Каховці – 1072, Цюрупинську (Олешки) – 472, Голій Пристані – 276, Бериславі – 230, Скадовську – 201, Генічеську – 947 осіб. Чимало євреїв мешкало в сільських районах, особливо в Калініндорфському (з 19 480 осіб – 7717 були євреями)¹⁸, Скадовському (598 осіб), Бериславському (266), Генічеському (771), Великоолександрівському (322) та Білозерському (274 особи). До складу Скадовського району входила Леніндорфська єврейська сільрада, до складу Бериславського – Ново-Бериславська єврейська сільрада, а до складу Генічеського – Чонгарська єврейська сільрада¹⁹.

UK. Witness No. 2198 UK; Trip No. 48 UK. Witness No. 2199 UK; Trip No. 48 UK. Witness No. 2200 UK; Trip No. 48 UK. Witness No. 2201 UK; Trip No. 48 UK. Witness No. 2204 UK; Trip No. 48 UK. Witness No. 2215 UK;

¹⁷ Книга скорботи України. Херсонська обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України. – Херсон: Олді-плюс, 2003. – 526 с.

¹⁸ Судьбы евреев Николаевщины... – С. 45–46.

¹⁹ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине... – С. 495.

Майже одразу після встановлення німецького окупаційного режиму та організації апарату насильства в Херсоні та області розпочалася реалізація політики «остаточного розв'язання єврейського питання». У цьому були задіяні підрозділи айнзацгрупи D поліції безпеки і СД (зондеркоманди 10а, 10b та айнзацкоманда 11а на чолі з оберштурмбанфюрером СС Хайнцом Зетценем, штурмбанфюрером СС Алоїзом Пестерером і штурмбанфюрером СС Паулем Цаппом). Упродовж літа 1941 – весни 1942 рр. вони здійснили масові розстріли євреїв на території сучасних Херсонської та Миколаївської областей, у Криму, а також знищили значну частину єврейського населення Одеської та Запорізької областей²⁰. Крім того, в організації та виконанні вбивств євреїв у сільській місцевості Херсонщини були задіяні співробітники нижчих ланок управління німецької поліції та жандармерії, української допоміжної поліції, бургомістри, районні шефи (районні старости), старости сіл, керівники держгоспів і громадських господарств²¹.

Одним з основних джерел, що відображає наслідки нацистських злочинів у Херсонській області, є документи НДК, Херсонської міської та районних комісій²².

Комісію було створено на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р., спільної постанови Херсонського обкому КП(б)У і виконкому обласної Ради 13 травня 1944 р., її очолив перший секретар обкому партії О. Федоров. За підсумками роботи НДК було підготовлено ґрунтовну доповідь, подано Державній комісії в Москві 47 532 акти, в тому числі акти про злочини та збитки по колгоспах, установах культури, мистецтва, релігійних громадах, акти про збитки, завдані громадянам²³.

Із доповіді НДК «Про підсумки збитків і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їхніх спільників у Херсонській області» стало відомо про масштаб злочинів проти єврейського населення міста: *«...За час мого перебування на території нашої області фашистські окупанти розстріляли 28 541 особу, замучили – 43 589, угнали в рабство 37 499...»*

²⁰ Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. // *Голокост і сучасність*. – 2008. – № 1. – С. 58–59.

²¹ Херсонщина за часів нацистської окупації. 1941–1944 рр. / Упоряд.: В. Баранюк, О. Стукалова, О. Шинкаренко. – Херсон: Херсонська обласна рада; Державний архів Херсонської області, 2010. – Бібліотечка архіву. – Вип. 13. – С. 5.

²² Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині (документи і матеріали). – Херсон: Видавництво «Надніпрянська правда», 1948. – 77 с.

²³ Херсонщина за часів нацистської окупації... – С. 7–8.

За свідченнями очевидців і проведеним розслідуванням встановлено, що восени 1941 року в м. Херсоні було звіряче закатовано і розстріляно 10 тис. осіб із єврейського населення»²⁴. Однак в архівних документах НДК і пізніше опублікованих матеріалах про цілеспрямоване знищення єврейського населення Херсонщини повідомлялося лише в контексті міста. Коли йшлося про райони області, сільську місцевість, вживали узагальнений термін «радянські громадяни». Цю особливість документів, зокрема, зауважив дослідник теми С. Єлісаветський, посилаючись на попередні дослідження С. Літвака: «...в Акті від 1 лютого 1944 р. про злочини гітлерівських загарбників у с. Чкалове по прізвищах наведено список 42 вбитих. Всі прізвища єврейські, однак слова “євреї” немає»²⁵. Не дивно, що сьогодні в багатьох містах і селищах місцеве населення пам’ятає про війну, однак майже нічого не знає про місцевих євреїв того часу. В такий спосіб офіційна радянська риторика майже стерла їх з історичної пам’яті теперішніх мешканців.

Основним способом знищення євреїв Херсонщини був розстріл. Разом з тим, у регіоні відомі окремі випадки застосування отруйних речовин для вбивства дітей, що зафіксовані у свідченнях мешканців міста та сільської місцевості. Свідок масового розстрілу євреїв Херсона А. Местковський описував, як перед розстрілом дорослих у них відбирали дітей, німець діставав із валізи пляшку і підносив її до носу дитини, котра миттєво помирала, після чого її кидали до рову на очах у батьків²⁶. У свідченнях мешканки с. Новоберислав також згадано певну отруйну речовину для вбивства єврейських дітей, котрим підносили вдихнути «жовту помаду»²⁷. Однак питання про використання отруйних речовин для вбивства дітей під час Голокосту залишається дискусійною темою.

Отже, доля єврейського населення Херсонщини стала страшною трагедією, однак, на жаль, типовою для більшості українських областей, що опинилися в умовах німецької окупації. Перший зафіксований у матеріалах НДК розстріл євреїв в області відбувся 27 серпня 1941 р. біля колодязя у 3 км від с. Червоне Калініндорфського району.

²⁴ Там само. – С. 8–9.

²⁵ Єлісаветський С. Холокост на Юге Украины (1941–1944) // *Голокост і сучасність*. – 2003. – № 1 (7). – С. 8–9.

²⁶ Херсонщина за часів нацистської окупації... – С. 7–9.

²⁷ Yahad-in Unum archives. Trip No. 48 UK. Witness No. 2189 UK. 13.05.2017.

Тоді було вбито і скинуто у колодязь 150 євреїв-біженців із Бессарабії. У другій половині вересня айнзацгрупи D поліції безпеки і СД розстріляли більшу частину євреїв області, які залишилися в окупації, близько 10 тисяч осіб²⁸.

Велика кількість жертв стала результатом погано організованого процесу евакуації, обмежених фінансових або фізичних можливостей людей для переїзду або свідомого небажання євреїв покидати свої домівки. Жителька с. Львове, котра була свідком Голокосту в Калініндорфському районі, розповідала, що евакуювалися переважно заможні євреї, натомість найбідніші залишилися на своїх місцях²⁹. Мешканець с. Бобровий Кут Еміль Чаусовський згадував, як евакуювався з родиною, долаючи Дніпро через переправу біля с. Львове: *«Переправитися було надзвичайно складно. Ті, кому не вдалося подолати Дніпро, були змушені повернутися до села. Ми, на нашій підводі, дісталися до Сталінграда, де переправилися через Волгу»*³⁰.

У процесі підготовки та знищення єврейського населення сільської місцевості Херсонщини німецьке командування дотримувалося певної схеми дій, що передбачала попереднє ознайомлення з даними про чисельність євреїв у населеному пункті, обговорення намірів убивства євреїв із місцевою владою, пошуки місця страти, збирання євреїв в одній локації для взяття їх під варту, пересування до місця розстрілу та власне вбивство, організацію розподілу майна між службовцями та місцевими жителями. Це добре простежується у наведених нижче сюжетах зі свідчень і спогадів сучасників тих подій.

Колишній староста сільської управи с. Бобровий Кут О. Яцук у показаннях під час слідства розповів, що за декілька днів до розстрілу євреїв до селища прибули чотири особи в цивільному одязі, котрі представилися як співробітники розвідки і мали ті самі права, що й гестапо. Того ж вечора вони разом здійснили огляд та обхід будинків, де мешкали євреї, а наступного ранку поїхали. За кілька днів до селища прибув начальник гестапо Снігурівського району. Він зібрав О. Яцука та кількох місцевих жителів, зокрема, Н. Каная, його дружину О. Каная, німку за походженням, котра допомагала перекладати розмову. Начальник гестапо розповів про намір розстріляти

²⁸ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... – С. 496.

²⁹ Yahad-In Unum archives. Trip No. 48 UK. Witness No. 2198 UK. 17.05.2017.

³⁰ Чаусовский Эмил. Воспоминания о Бобровом Куте // Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма: http://evkol.ucoz.com/e_chausovsky.htm.

єврейське населення селища і шукав поради щодо зручного місця для проведення акції. К. Ніканор запропонував оглянути декілька місцин, після чого вони обрали для страти один порожній колодязь, розташований у степу на відстані 4 км від села. Наступного дня, 16 вересня 1941 р. до с. Бобровий Кут прибули легковий і три вантажні автомобілі, в яких був начальник гестапо та відповідно 40 німецьких солдатів. Після цього зібрали все населення села, поділили людей на єврейську та неєврейську групи. Всіх євреїв під вартою відправили до колодязя, де їх було розстріляно впродовж дня невеликими групами. Того дня було убито 850 євреїв села, в тому числі 133 біженці з Бессарабії (з Котовська)³¹.

Тоді ж, коли й у Бобровому Куті, відбулися також організовані масові розстріли у Калініндорфі. Колишній начальник місцевої районної поліції (з 13 листопада 1941 р. до 26 жовтня 1943 р.) Й. Шох на допиті 22 січня 1952 р. розповів, що в перші дні окупації до Калініндорфа прибула команда СС (9 чоловіків) на чолі з офіцером на прізвище Лункен, котрий дав команду зібрати жителів селища на збори, де з них виокремили євреїв, а всім іншим наказали розійтися. Житель Калініндорфа М. Рябков згадував, що майже місяць працездатні чоловіки євреї селища були задіяні на залізничних будівельних і ремонтних роботах, де й були розстріляні. Решту євреїв Калініндорфа зібрали біля молочно-товарної ферми, де їх спочатку зачинили під вартою. Наступного дня, з восьмої ранку 16 вересня акції зі знищення єврейського населення продовжилися, людей групами відводили до протитанкового рову, наказували роздягатися та лягати, а потім розстрілювали. Одяг убитих євреїв та майно з квартир звозили на колгоспний двір, де розміщувалося правління колгоспу. Частину майна роздали німецьким дівчатам, що були переселені до Калініндорфа з інших місцин. За ці дні там було вбито до 2 тисяч осіб. Спустілі єврейські господарства німці віддавали новим господарям із прийдешніх або місцевих жителів. Це стало підґрунтям для подальших суперечок, зокрема, за нерухоме майно, між новими власниками та євреями, які повернулися з евакуації після звільнення окупованих територій.

Згідно з показаннями колишнього поліцейського 2-ї ділянки (Юдендорф) Г. Дидиченка, у вересні 1941 р. до с. Чкалово прибув німецький каральний загін у складі дев'ятох службовців СС. Місцевим поліцаям було дано команду зібрати всіх євреїв біля школи.

³¹ Там же. – С. 500–501.

Г. Дидиченко добре знав, де жили євреї, адже сам був мешканцем цього села, тож особисто направив до школи понад 20 єврейських родин. О другій годині дня євреїв відвели до колодязя за 4 км від села, де їх розстріляв загін СС упродовж двох годин³².

Майже в усіх місцях, де відбувався Голокост, зафіксовано випадки розкрадання майна євреїв, зокрема, в Емесовській сільраді, де 26 вересня 1941 р. розстріляли 119 євреїв 13-ї ділянки (Петрівське), 112 – 14-ї ділянки (Емес) та 161 єврея – 16-ї ділянки (Майдорф). Місцева жителька Є. Пузакова згадувала, що того дня усіх євреїв зібрали у клубі під вартою з місцевих поліцаїв. Під час їх перебування у клубі декілька німців і староста Е. Дальман здійснили обшук, під час якого відібрали у них усі цінні речі, гроші та одяг. Цікаво, що деякі євреї усе ще намагалися вести діалог із поліцаями, розраховуючи на їхню людяність: *«...одна єврейка Фердман Кука звернулася з проханням до поліцаїв Єременка і Залюбовського, віддаючи їм ключі від свого дому, просила, щоб вони сходили і принесли їй і її дітям хліба. Але вони взяли ключі й пішли до дому Фердмана, провели обшук, забрали хутрову шубу й калощі поліцай Єременко, а поліцай Залюбовський забрав жіноче нове пальто, і віднесли своїм дружинам на квартиру, а хліб гр. Фердман не принесли. Коли пригнали їх до колодязя, загнали їх у балку, а потім по десять людей брали перших чоловіків, роздягали і ставили над колодязем і розстрілювали. Таким чином чоловіки, жінки і діти були розстріляні та скинуті до колодязя. Це я знаю тому, що коли поверталися поліцаї та конвоїри в село, то я спитала конвоїра Москаленка Ф., де викрадені вами євреї? Він пояснив, що їх розстріляли, і розповів усе у деталях. Зняті речі перед розстрілом усіх чоловіків, жінок і дітей вищевказані поліцаї принесли в село і розподілили між собою. Ці самі поліцаї після розподілу майна пішли по єврейських квартирах, відкривали замки і забирали всі єврейські речі»*³³.

Найпізніші розстріли єврейського населення сільської місцевості Херсонщини відбулися у Скадовському районі. Мешканка с. Леніндорф Є. Лов згадувала, як 3 жовтня 1941 р. до селища раптом приїхали 30 німців, котрі одразу оточили село. Окупанти одразу почали ходити по квартирах і арештовувати єврейські родини, яких направляли до приміщення сільради. Заарештували близько 450 євреїв, під конвоєм повели до силосних ям, що були на відстані 1 км північніше

³² Там же. – С. 502–503.

³³ Там же. – С. 505–507.

села, й розстріляли³⁴. За декілька днів, 11 жовтня 1941 р. відбулося масове знищення євреїв у с. Найндорф. Місцевий житель Ф. Кравченко свідчив, що тоді до села прибули приблизно 10 німецьких солдатів і офіцерів, котрі перевірили документи мешканців і заарештували тих, у кого було зазначено єврейську національність: *«Один німець навіть вагався, що моя дружина не єврейка, а в паспорті її національність була вказана, що вона українка. Таким чином, німці в с. Найндорф арештували всіх осіб єврейської національності, у тому числі дітей»*. Усіх заарештованих, разом із євреями із сусідніх сіл, усього близько 740 осіб, було розстріляно 12 жовтня 1941 р. Найцінніше майно вбитих забрали німці, а решту, зокрема, худобу та птицю, – роздали місцевим жителям³⁵.

Після встановлення окупаційного режиму німці виокремили привілейовану групу населення, – німців та інших місцевих жителів, що пішли на співпрацю з окупаційною владою, як-от старости та поліцаї. Колишній староста сільської управи у Бобровому Куті, місцевий житель О. Яцук, котрий був безпосередньо задіяний у розподілі майна вбитих євреїв, на допиті 2 квітня 1944 р. розповів, що командування акцією здійснював начальник гестапо, а безпосередніми виконавцями розстрілу були загони жандармерії та поліцаї, зокрема, Білий, Яценко, Галаган, Баранюк, Дзюбак, Василій і Каная Ніканор. Із допиту також відомо про холоднокрівність убивць, з якою вони страчували євреїв: *«Був випадок, коли до Білого підходив один єврей і просив його не розстрілювати. Білий не звернув на це увагу, взяв і застрелив його, після чого кинув у колодязь»*³⁶. Також відомо, що під час масових розстрілів у Калініндорфі за командування офіцера СС Лункена українські селяни були задіяні під час закопування трупів убитих³⁷.

16 листопада 1944 р. колишній начальник поліції Шолом-Алейхемської сільради (у вересні–листопаді 1941 р. 6-ї ділянки (колгосп «Піонер»)) С. Білий доповів, що за допомогою місцевої поліції євреїв збирали у приміщенні школи і групами по 25–30 осіб вивозили у вантажівці на місце розстрілу біля колодязя. За його словами, майно вбитих євреїв у цьому випадку було продано через торги³⁸, хоча

³⁴ Там же. – С. 513.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. – С. 500–502.

³⁷ Там же. – С. 499.

³⁸ File 1623/0083.00001910, Reel 83, RG-31.018M, Postwar war crimes trials related to the Holocaust, United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.

місцевий житель В. Андрущенко свідчив, що С. Білий особисто набирав повну підводу речей, заїхав до себе на квартиру і найцінніше залишив собі³⁹. Мотиви поведінки С. Білого видаються цілком корисливими, про це також свідчать спогади Р. Розенберг, якій вдалося урятуватися від розстрілу завдяки пасивній допомозі С. Білого. Дівчинка була серед останніх євреїв, яких вели на розстріл до колодязя. Вона сказала німецькому офіцерові, що вона не єврейка, і С. Білий це підтвердив. Деякий час дівчинка провела у будинку С. Білого. Вона розповіла йому, що її тітка (розстріляна з іншими євреями) заховала у городі найцінніші речі й попросила допомогти дістати їх, щоб узяти теплий одяг. Вони разом пішли у двір і знайшли схованку, С. Білий віддав дівчинці теплу хустинку, а інші речі привласнив⁴⁰. Отже, слідчі матеріали, що є дуже важливими для дослідників теми, потрібно ретельно зіставляти, а також порівняти з іншими джерелами, адже вони фіксують різні мотиви та пояснення одних і тих самих фактів.

Із матеріалів кримінальних справ і спогадів свідків випливає, що акції зі знищення єврейського населення сільської місцевості відбувалися досить організовано та оперативно. Враховуючи це і той факт, що більшість місцевих жителів до кінця не знали про справжні наміри окупаційної влади або усвідомлювали міру покарання за допомогу євреям, порятунок євреїв місцевим населенням виявився досить складною і ризикованою справою. Однак і такі випадки мали місце. Зокрема, мешканка Калініндорфа О. Тригуб згадувала про такі події 16 вересня 1941 р.: *«...Десь через 2-3 години після того, як я вийшла з хати на роботу, до нас забігла стривожена і налякана сусідка-єврейка, Роза Мазліна. Вона повідомила моїй мамі, що по всіх вулицях села, з хати в хату ходять жандарми і виганяють усіх євреїв – жінок, стариків, дітей – і колонами женуть їх десь за село в напрямку корівника (ферма великої рогатої худоби). Уже з верхніх вулиць погнали людей, залишились нижні.*

Обидві жінки серцем відчували біду, і моя мама сховала сусідку. Та жандарми, нишпорячи по всіх закутках, знайшли її і забрали разом із мамою, та й погнали колону за село до корівника.

³⁹ File 1623/0083.00001915, Reel 83, RG-31.018M, Postwar war crimes trials related to the Holocaust, United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.

⁴⁰ Rita, Rozenberg. Interview 43387. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Мама плакала і пояснювала кожному жандармові, що вона не єврейка, а українка, але її не розуміли, або ж не хотіли розуміти, і заштовхнули назад у колону.

Коли ж вийшли дорогою за село, і колона приречено йшла мовчки, ніби кожен рахував кроки свого останнього шляху, а жандарми й німці скупчилися, щоб перекурити, саме в цей час до мами підійшов наш Калініндорфський “фольксдойч” – перекладач, на прізвище Байзер, і з силою виштовхнув маму з колони, й так, що вона впала у рівчак, зарослий бур’яном, біля дороги, і, вдарившись об камінь, тимчасово знепритомніла. Так мама залишилася живою»⁴¹.

Про інші випадки спроб порятунку єврейського населення відомо зі спогадів жительки Малої Сейдеменухи Марії Сапожкової. В її розповіді йдеться про події 15 вересня 1941 р.: «Від старенької хворої мами, яка доглядала мою дитину-немовля, я дізналася про жахливу трагедію. У мене перед очима пішли якісь райдужні кола, і я не сіла, а просто упала на стільчик у дворі і сиділа, як очманіла, до пізнього часу, аж поки до нас не прибався якийсь хлопчик-єврей, років 9-11, дуже худенький і наляканий. Про себе він розповів мало. Назвав своє прізвище, ім’я, та я була в такому стані, що в мене все зразу вилетіло з голови. Пам’ятаю лише, що він ішов з Калініндорфа в село Ново-Греднево, до рідні.

Ми нагодували його і запропонували проти ночі не відправлятися в дорогу, а залишитись, він погодився. А вранці до нас у двір зайшли три жандарми і поліцей, які надто впевнено, з погрозою в голосі сказали: “У вас ховається єврейський хлопчик!”. Я, як стояла з дитиною на руках, так і закам’яніла на місці, хочу щось сказати, а голос пропав.

Знайшли вони його швидко. Боже, якби ви чули і бачили, як він кричав і молив їх, щоб вони його відпустили, упирався маленькими ноженятами у землю, намагаючись вирватись з фашистських пазурів... та даремно. Так і поволокли його вулицею через все село.

Років 20 потому, мене запитала група євреїв, яка прибула на Братську могилу: “Як же ви не вберегли нашого хлопчика?”.

Я часто задаюсь питанням: “Господи, навіть ти спочатку врятував це дитя, а потім забрав його до себе? Може, хотів перевірити, чи зуміє він вижити у цій безглуздій війні? А може, перевірити

⁴¹ Заводяний В. Д. Калінінське у літописах та спогадах. – Херсон: ВАТ «Херсонська міська друкарня», 2008. – С. 132–133.

нас, дорослих, чи здатні ми на самопожертву заради інших? А може, для того, щоб через 20 років почути докір?..”

Помовчавши, баба Марія чи то сама до себе, чи до мене промовила: “Як же я могла його спасти?” [від інтерв'юера]»⁴².

Зберігся ще один спогад Марії Сапожкової про іншу єврейську молоду жінку: «Аня Бізер проживала в м. Кривому Розі і влітку приїхала до батьків родити першу дитину. Під час облави всіх євреїв зігнали на колгоспну ферму. Потрапила туди і Аня. Коли почула, що всіх знищать, розхвилювалась. Почалися несвоєчасні роди. В набитому людьми корівнику молода жінка народила дитину. Від жахів, думок, переживань, втратила розум. Коли колону приречених вели на розстріл, люди зі сльозами та обуренням дивилися на цей жах. Аня йшла вся закривавлена, а через плече у неї було перекинута немовля, з якого тягнулася пуповинка.

Одна з жінок, жительок Калініндорфа, спостерігала, як гнали колону євреїв, в якій була і Аня. Вона тихенько окликнула її і хотіла вихопити з колони. Однак Аня зовсім не зреагувала на оклик. Поліцей Федір Силкін і Мамай відштовхнули жінку і суворо сказали: “Що? Ти теж просишся сюди?”. Жінка злякалася і зі страхом відступила»⁴³.

У Юдендорфі (с. Чкалово Фрайлебенської сільради) у вересні 1941 р. розстріляли 73 єврейських біженців з Бессарабії, тіла яких кинули в колодязь у 6 км від села. 18 вересня 1941 р. розстріляли 416 місцевих євреїв. Подобиці тих злочинів зафіксовано у матеріалах допиту 18 березня 1947 р. жителя 2-ї ділянки (Юдендорф), свідка Б. Каца – місцевого єврея, котрий зміг урятуватися: «...Приблизно 2 чи 3 серпня 1941 р. евакуйовані громадяни єврейської національності з міста Котовського приїхали до нашого селища у кількості близько 150 осіб і зупинилися у нас у селищі. Зокрема, були дві мої рідні сестри Уляна і Пося, останні перебували у мене на квартирі. У вищевказаний час увечері до мене в квартиру прийшли поліцейські Дидиченко Григорій, Вакка Федір (засуджений), арештували моїх родичів і привели їх під зброєю до селищної школи, де їм зв'язали руки і конвоювали після цього до місця розстрілу... Після цього, декілька днів потому, приблизно числа 20 серпня 1941 р., до мене у квартиру прийшли поліцейські Дидиченко Григорій, Вакка Федір та інші,

⁴² Там само. – С. 140–141.

⁴³ Там само. – С. 141.

прізвищ їх я не пам'ятаю, і почали обшук квартири з приводу пошуку золота. В цей час я з квартири заховався в окопі у городі й після цього у селищі я більше не з'являвся...»⁴⁴. У цьому спогаді зафіксовано один із небагатьох відомих вдалих випадків утечі.

Наведені вище спроби порятунку євреїв хоча й не були масовими, але свідчать про те, що місцеві жителі не були байдужими до долі євреїв. Варто враховувати ступінь ризику, на який ішли односельчани вдаючись до таких дій, ставлячи під загрозу власне життя і життя близьких. Зі спогадів мешканки с. Краснолюбецького Л. Дудніченко про розстріл євреїв Калініндорфа випливає, що єврейське та неєврейське населення району тісно спілкувалися. Розстріл, що відбувся на її очах, став важким травматичним досвідом для багатьох людей: *«Ми, молоді дівчата 12–15 років, з Краснолюбецького децю заздрили своїм одноліткам з Калініндорфа, бо вони збирали виноград, а ми – помідори, які росли між Калінінським і Малою Сейдеменухою...*

Із села Мала Сейдеменуха вели колону людей... Ідуть старі чоловіки, спираючись на палиці, жінки з дітьми, що вчепилися у мамині руки, немовлята, які притиснулись до маминих грудей. Колона в німому мовчанні проходить мимо нашого поля і направляється до протитанкового рову.

Хоча й далеченько, та багатьох ми упізнаємо, он ідуть жителі: Поля Бережна, Роза Кульбок, Поліна Гродська, хлопці, такі ж, як і ми, бувші учні – Гена Тріскунов, Боря Розін, дівчата – Маруся Шурковська, Сара Мазліна та багато інших. Усі вони були євреї. Колона зупинилась біля виритого рову. Через велику відстань команд фашистів не було чути, але ми побачили, як люди почали скидати з себе одяг, очевидно їм наказали роздягнутися. Було видно, як серед людей почалася метушня, паніка, аж до нас було чути жахливі крики та плач.

Не встигли ми отямитися від побаченого, як пролунали довгі автоматичні черги. Було видно, як люди падали в рів, поранені повзли назустріч німцям, але їх добивали, а черги все лунали і лунали.

І раптом все стихло...

Від такого страхіття ми всі ніби поніміли, у кожного з нас були широко розкриті очі, повні жаху. Пригнувшись, ми всі спустились вниз до річки і побігли додому.

⁴⁴ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине... – С. 502.

У мене серце ледь не вискочило з грудей, я захворіла і збирати помідори більше не ходила»⁴⁵.

Отже, окупація стала жахливою трагедією як для міського, так і для сільського єврейського населення Херсонщини. Часто, нічого не підозрюючи, люди навіть не намагалися утікати і лишалися на своїх місцях із вірою у цивілізоване ставлення німців до мирного населення. Напевно, злий жарт зіграли ще живі у пам'яті багатьох спогади про німецьку інтервенцію 1918 р. Коли ж стало відомо про злочинні наміри окупаційної влади, швидко зорієнтуватися та організувати втечу для людей, переважно похилого віку та дітей, видавалося майже неможливим. Слід враховувати й особливості сільської місцевості Півдня України. Степові зони з відкритими просторами, що простягнулися на десятки й сотні кілометрів, не сприяли втечі, важко було знайти хоч якийсь тимчасовий притулок, щоб сховатися. Тому, попри намагання окремих місцевих жителів допомогти євреям вижити, абсолютна більшість їх загинула. Місця страт і масових поховань також були доволі нетиповими, зокрема, багато вбивств було здійснено біля великих старих господарських колодязів.

Доля тих євреїв, яким пощастило опинитися поза межами окупованої зони, також була нелегкою. Після початку німецько-радянської війни чимало євреїв із сільської місцевості Херсонщини мобілізували до лав Червоної армії, частина з них виявили бажання піти на фронт добровольцями. Зокрема, з-поміж перших були жителі Калініндорфа: Ріві Шоломович Соколянський, Самуїл Григорович Линецький, Йосип Ісаакович Альтгауз, Ісрулик Львович Сиганевич, Степан Васильович Павленко, Гиля Калманович Ускач, Анатолій Григорович Яворський, Григорій Менделєєвич Фарбер та ін.⁴⁶ Доля цих людей склалася по-різному. Наприклад, мешканець с. Бобровий Кут Аркадій Вайспапір був мобілізований у 1941 р., брав участь в обороні Кисва, був важко поранений і опинився у полоні. З групою військовополонених євреїв він потрапив до концтабору Собібор. А. Вайспапір був одним із найактивніших організаторів повстання у таборі 1943 р. і після втечі продовжив війну в партизанському загоні. Після війни прожив довге життя і помер 11 січня 2018 р. у Києві. Всі його родичі в Бобровому Куті були розстріляні у вересні 1941 р.⁴⁷

⁴⁵ Там само. – С. 133–135.

⁴⁶ Заводяний В. Д. Калінінське у літописах та спогадах. – С. 124.

⁴⁷ In memoiam. Помер останній учасник повстання в таборі смерті Собібор // Історична правда: <https://www.istpravda.com.ua/ukr/short/2018/01/14/151902/>.

Деяким мешканцям єврейських аграрних поселень вдалося евакуюватися. Після звільнення території з-під окупації одразу багато хто із них намагався повернутися на старі місця проживання.

Загалом про повернення евакуйованих і мобілізованих євреїв до місць довоєнного проживання, де відбувся Голокост, відомо небагато. Із серії документів, що зберігаються в Державному архіві Херсонської області, дізнаємося, що у березні 1944 р. чимало колишніх мешканців Калініндорфа почали шукати можливості повернутися до рідних місць. Для цього вони надсилали листи до місцевих партійців із проханням надати відповідні виклики (документи, необхідні для вільного пересування) для переїзду. Зокрема, житель Калініндорфа Б. Арав писав до голови Калінінського райвиконкому: «...працював у Калініндорфській МТС до евакуації як комбайнер. Евакуювався з сім'єю у серпні 1941 р. У цей час проживаю у Саратовській області. Тепер прошу Вас вислати мені виклик для проїзду додому»⁴⁸. У 1945 р. до Калінінського повернулися з евакуації 50 сімей і 64 демобілізовані.

Доволі цікавим є лист офіцера Червоної армії майора Оксенкруга до відомого радянського письменника Іллі Еренбурга. Восени 1944 р. військовий повідомив редакцію газети «Червона зірка» про цілковиту байдужість місцевої влади та населення щодо повернення євреїв з евакуації до його рідного Калініндорфа. «Нащо ви прибули? Кому ви потрібні? Ніхто вас не кликав», – із такими словами зустрічав евакуйованих тодішній голова Калініндорфського райкому⁴⁹. У цьому випадку, скоріш за все, мав місце прояв побутового антисемітизму, адже на державному рівні антисемітська кампанія розпочалася лише за кілька років. Тому, після цілої низки заяв, скарг і звернень до посадовців різних рівнів апарату ЦК, частина населення таки зуміла повернутися на свої довоєнні місця проживання. Але життя у пост-окупаційний період було нелегким, адже євреям доводилося обстоювати право власності на нерухоме майно, відбудовувати господарства та шукати душевного спокою після усвідомлення факту трагедії, що забрала тисячі життів їхніх рідних і близьких, похованих у братських могилах із позначкою «радянським мирним громадянам». Друга половина 1940-х рр. принесла із собою і новий наступ радянського режиму на культуру та духовне життя місцевих євреїв. Зокре-

⁴⁸ Державний архів Херсонської області. – Ф. П-139. – Оп. 1. – Вяз. 1. – Спр. № 7. – Арк. 4.

⁴⁹ Там само. – Спр. № 6. – Арк. 3.

ма, у Калінінському (Калініндорфі до 1944 р.), Бобровому Куті та Малій Сейдеменусі під час свят євреї проводили моління у підпіллі, адже не змогли відкрити жодної синагоги⁵⁰.

Отже, під час Голокосту у масових убивствах були задіяні як регулярні німецькі частини, так і місцеве населення окупованих селищ. Особливості сільської місцевості та географії регіону не сприяли порятунку євреїв, для котрих рішення про розстріл було раптовим, тож люди були захоплені зненацька. Чимало євреїв опинилися в евакуації або були мобілізовані до лав Червоної армії. Частина з них загинула на фронті, а інші, після визволення окупованих територій Херсонської області у 1944 р., – спробували повернутися до рідних домівок. Там їх чекала скрута післявоєнного часу, майнові суперечки з іншими місцевими жителями, подальший політичний і культурний наступ радянської влади, що не дали шансу на відродження цієї громаді у довоєнних масштабах. Разом з тим, варто зауважити, що вшанування пам'яті про загиблих і відвідування місць масових поховань, у деяких селищах, стало традицією для представників багатьох єврейських родин майже одразу після звільнення територій з-під окупації. Сьогодні у більшості селищ Херсонщини, де мешкали євреї, їхню історію забули. Це, зокрема, є наслідком багаторічної радянської політики пам'яті, що денационалізувала Голокост, узагальнивши його із трагедією «мирних радянських громадян».

Кожна з окреслених вище проблем цілком заслуговує на подальше ґрунтовніше вивчення, що дасть можливість точніше оцінити масштаби та наслідки Голокосту на Херсонщині. Залишається актуальним мікроісторичний напрям досліджень, зокрема, вивчення досвіду окремих представників єврейської аграрної спільноти. Варто приділити увагу гендерним питанням, наприклад, порівнянню можливостей для порятунку жінок і чоловіків під час Голокосту. Також у подальших дослідженнях доцільно застосовувати метод компаративістики, що дасть змогу порівняти ситуацію, в якій опинилися єврей-мешканці сільської місцевості Херсонщини та інших областей, у контексті історії Півдня України 1920–1940-х рр.

⁵⁰ Кузовова Н. М. Єврейська община Херсонщини в 1944–1960 рр. (за документами фондів партійного архіву Херсонського обкому КП(б)У – КПУ) // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – 2014. – № 2. – С. 113: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_2_21.